

વડાપ્રધાન જન ધન યોજના અને આર્થિક અસ્પૃશ્યતા

ભરત પી. ચૌધરી

શ્રી લોકશાળા ખડસલી

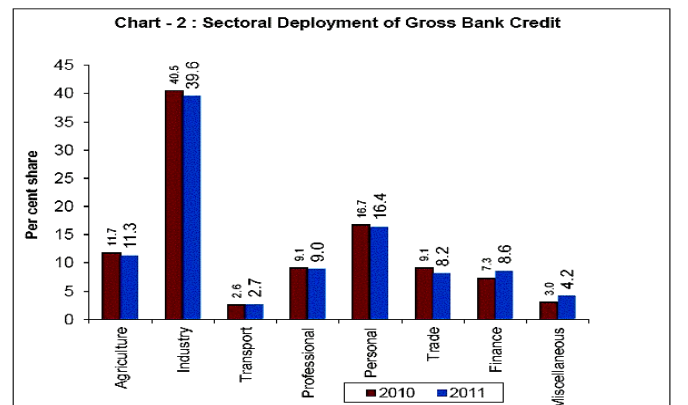
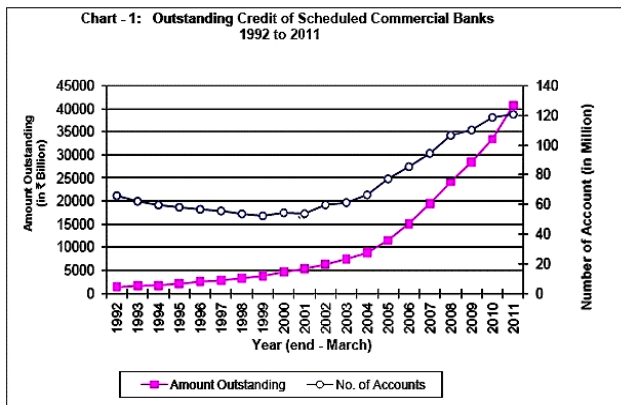
ઉચ્ચતર માધ્યમિક, અર્થશાસ્ત્ર શિક્ષક

૧. પ્રસ્તાવના

ભારતમાં નાણાકીય સર્વસમાવેશકતાની સ્થિતિ હજુ પ્રાથમિક અવસ્થામાં છે અને વિકસિત તથા વિકાસશીલ દેશોની સરખામણીમાં ઘણી બધી કામગીરી કરવાની જરૂરિયાત છે. વર્ષ ૨૦૧૨ માં ઔપચારિક નાણાકીય સર્વસમાવેશકતામાં ૧૫ વર્ષથી વધુ ઉંમરના ફક્ત ૩૫ ટકા ભારતીયોને બેંકમાં ખાતા હતા, જેની સરખામણીમાં વિકસિત દેશોમાં આ પ્રમાણ ૪૧ ટકા છે. રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયાના નાણાકીય અભિયાનને કારણે વર્ષ ૨૦૧૧ થી ૨૦૧૩ દરમિયાન આશરે ૧૦ કરોડ બેંક ખાતામાં વધારો થયો છે અને અત્યારે ૨૨.૯ કરોડ બેંક ખાતા છે. ધીમે-ધીમે નાણાકીય સંસ્થાઓની પહોંચ વધી રહી છે, પણ હજુ હજારો ગામડાંઓમાં કોઈ બેંક શાખા નથી. આમ નાણાકીય સર્વસમાવેશકતાના કાર્યક્રમોની જરૂર છે.

૨. જનધન યોજનાની આવશ્યકતા

ભારતમાં નાણાકીય સેવાનો વ્યાપ વિકસિત દેશોની સરખામણીમાં જ નહીં, પણ વિકાસશીલ દેશો કરતા પણ ઓછો છે. એટલે કે નાણાકીય સર્વસમાવેશકતા ઓછી છે. ખરેખર નાણાકીય ધિરાણની હાજરી આર્થિક વિકાસ અને ઉદ્યોગસાહસિકતાની પ્રવૃત્તિના સૌથી પ્રોત્સાહક પરિબલોમાંનું એક પરિબલ છે. વિકાસશીલ રાષ્ટ્રોના ઔપચારિક અર્થતંત્રોમાં ગરીબ કુટુંબો અનૌપચારિક રીતે તેમની નાણાકીય પ્રવૃત્તિઓ હાથ કરે છે. કુટુંબ અને મિત્રો, ફરતી બચત યોજનાઓ, શાહુકાર, સંચય જેવી અનૌપચારિક વ્યવસ્થાઓ અપૂરતી અને અવિશ્વસનીય છે, તેમજ અતિ ખર્ચાળ હોઈ શકે છે. વર્ષ ૧૯૯૯ માં બેંકોનું રાષ્ટ્રીયકરણ કરવામાં આવ્યું હતું, ત્યારે લોકોની આર્થિક ભાગીદારીતા વધારવાનો લક્ષ્યાંક રાખવામાં આવ્યો હતો. તેમ છતાં ધનિકોને આસાનીથી સસ્તાદરે લોન મળે છે જ્યારે ગરીબોને લોન માટે શાહુકારો પર આધાર રાખવો પડે છે. જેથી ધનિકોની તુલનામાં ગરીબોને પોચ ગણું વધારે વ્યાજ ચૂકવવું પડે છે જે બેંકિંગ વ્યવસાયની કમનશીબી ગણી શકાય. ભારતમાં આર્થિક સુધારણાના મુખ્ય ઘટકોમાંનું એક ઘટક નાણાકીય ક્ષેત્રમાં સુધારણા છે. બચતને વેગ આપવામાં સુરક્ષિત, વિશ્વસનીય અને વૈકલ્પિક નાણાકીય સાધનો ઓફર કરતી ઔપચારિક નાણાકીય સંસ્થાઓનું અસ્તિત્વ મૂળભૂત બાબત છે. બચત કરવા વ્યક્તિઓને બેંકો જેવી સલામત અને વિશ્વસનીય નાણાકીય સંસ્થાઓની સુલભતાની અને યોગ્ય નાણાકીય સાધનો અને વ્યાજબી નાણાકીય પ્રોત્સાહનોની જરૂર છે. ભારત જેવા વિકાસશીલ રાષ્ટ્રોમાં તમામ નાગરિકો માટે આ પ્રકારની સુલભતા હંમેશા ઉપલબ્ધ હોતી નથી, ખાસ કરીને ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં બચત કરવાથી ગરીબ કુટુંબોને રોકડ પ્રવાહની ચડઉતરનું વ્યવસ્થાપન કરવામાં, વપરાશ સરળ કરવામાં અને કાર્યકારી મૂડી ઊભી કરવામાં મદદ મળે છે.

ઉપરોક્ત બંને આલેખોનો અભ્યાસ કરતા જણાય છે કે વર્ષ ૧૯૯૨ થી ૨૦૧૧ દરમિયાન બેકિંગ ખાતેદારોનું પ્રમાણ વધી રહ્યું છે. આમ છતાં આપણે અમેરિકા, રશિયા, બ્રાઝિલ તથા ચીન કરતા પણ પાછળ છીએ. વર્ષ ૨૦૧૦ તથા ૨૦૧૧ માં સૌથી વધુ ધિરાણ ઔદ્યોગિકક્ષેત્રોને આપવામાં આવેલ છે. ઔદ્યોગિકક્ષેત્રોને આપવામાં આવેલ ધિરાણનું પ્રમાણ બધા ક્ષેત્રોમાં ૪૦% જેટલું થાય છે, જ્યારે કૃષિક્ષેત્રને આપવામાં આવેલ ધિરાણનું પ્રમાણ માત્ર ૧૨% જેટલું જ છે. આમ ધિરાણની બાબતમાં કૃષિક્ષેત્રની અવગણના કરવામાં આવતી હોય તેવું જણાય છે.

નાણાકીય સર્વસમાવેશકતા અથવા વિસ્તૃત નાણાકીય સેવાઓ અને નાણાકીય સંસ્થાઓની પહોંચ વધવાથી વૃદ્ધિ અને રોજગારી પર હકારાત્મક અસર થાય છે. નાણાકીય સર્વસમાવેશતાનો સંબંધ ઓછી આવક ધરાવતા જૂથોની આવકની વહેંચણી સાથે સંબંધિત છે. ઓછી આવક ધરાવતા જૂથોમાં નાણાકીય વહેંચણી જેટલી તેટલા પ્રમાણમાં ગરીબી ઓછી થશે.

૩. વડાપ્રધાન જનધન યોજના

આ યોજનાની ઘોષણા ૧૫ મી ઓગસ્ટ ૨૦૧૪ ના રોજ કરી હતી. જેની શરૂઆત ૨૮ ઓગસ્ટ ૨૦૧૪ના રોજ કરવામાં આવી હતી. યોજનાની શરૂઆતના દિવસે સમગ્ર ભારતમાં દરેક બેંકો દ્વારા એક સાથે લગભગ ૬૦,૦૦૦ કેન્દ્રો શરૂ કરવામાં આવ્યાં. પરિણામે યોજનાના પ્રથમ દિવસે ૧.૫ કરોડ બેંક ખાતાં ખોલવામાં આવ્યાં. વડાપ્રધાને આ અવસરને "નાણાકીય સ્વતંત્રતા દિવસ" તરીકે ઓળખાવ્યો. ૨ ઓક્ટોબર ૨૦૧૪ સુધી પી.એમ.જે.ડી.વાય. નીચે ૫.૨૯ કરોડ બેંક ખાતા ખોલવામાં આવ્યા, જેમાં ગ્રામીણ ક્ષેત્રોમાં ૩.૧૨ કરોડ અને શહેરી ક્ષેત્રોમાં ૨.૧૭ કરોડ બેંક ખાતાનો સમાવેશ થયો હતો. હવે લાયકાત ધરાવતા દરેક ભારતીયને બેકિંગ સિસ્ટમમાં સામેલ કરવાનો લક્ષ્યાંક નિર્ધારિત કરવામાં આવશે, નાણાકીય સાક્ષરતાને છેવાડાના સ્તર સુધી લઈ જવાશે અને પ્રત્યક્ષ રોકડ લાભ માટેની કાર્યપદ્ધતિ અમલમાં મૂકવામાં આવશે.

૪. યોજનાની વડા પ્રધાનની અગત્યની વાતો

૧. દેશની ૪૦ ટકા જેટલી વસ્તી પાસે પોતાનું બેન્ક એકાઉન્ટ નથી. તે વિકાસ સાથે જોડાશે.
૨. બચત કરવી સદીઓથી આપણો સંસ્કાર છે. આપણે ભારતીયો ક્રેડિટકાર્ડના આધારે જીવનારા લોકો નથી.
૩. તે માતા-બહેનોને આર્થિક શક્તિ મળશે જે પુરુષોના નશાના વ્યસનના કારણે બચત કરી શકતા નથી.
૪. ગરીબ લોકો પોતાની લોનની ભરપાઈ સમયસર કરે છે. ધનવાનોનું પેમેન્ટ બધાને ખબર છે.
૫. એક બેન્ક ખાતું ખોલાઈ ગયા પછી દરેક પરિવારને બેકિંગ અને લોનની સુવિધાઓ મળશે.
૬. લોકોને શાહુકારોથી બચાવવા અને સરકારી યોજનાઓનો સીધો લાભ આપવાનો રસ્તો સાફ થશે.

૫. યોજનાના મુખ્ય મુદ્દા

૧. મિશન બે તબક્કામાં લાગુ થશે. પહેલો તબક્કો ૧૫ ઓગસ્ટ ૨૦૧૪ થી ૧૪ ઓગસ્ટ ૨૦૧૫ સુધીનો હશે. બીજો તબક્કો ૧૫ ઓગસ્ટ ૨૦૧૫ થી ૧૪ ઓગસ્ટ ૨૦૧૬ સુધી ચાલશે.
૨. બીજા તબક્કામાં સ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓ અને એક જ પરિવારના બીજા સભ્યોનો પણ સમાવેશ કરાશે.
૩. સમગ્ર દેશમાં તમામ પરિવારોને યોગ્ય અંતરની અંદર કોઈ પણ બેન્કની શાખા અથવા નિર્ધારિત 'બિઝનેસ કોરસ્પોન્ડન્ટ'ના માધ્યમથી બેકિંગ સુવિધાઓ ઉપલબ્ધ કરાવવામાં આવશે.
૪. તમામ ખાતેદારોને એક લાખ રૂપિયાનો અકસ્માત વીમો અને ૩૦ હજાર રૂપિયાનું વધારાનું વીમા કવચ અપાશે. બિન સંગઠિત ક્ષેત્રોમાં પેન્શન યોજના શરૂ કરાશે.
૫. યોજના હેઠળ શહેરી અને ગ્રામીણ બંને ક્ષેત્રોને આવરી લેવાશે. દરેક એકાઉન્ટ માટે પાંચ હજાર રૂપિયાના ઓવરડ્રાફ્ટની સુવિધા પણ અપાશે.

વડાપ્રધાન જનઘન યોજનામાં ખોલેલ ખાતાઓની સંખ્યા
(૦૩/૦૨/૨૦૧૫ ની સ્થિતિ)

ક્રમ	બેંકો	ખાતાઓની સંખ્યા (લાખમાં)			રૂપે ડેબિટ કાર્ડની સંખ્યા (લાખમાં)	ખાતાઓમાં બેલેન્સ (લાખમાં)	જીરો બેલેન્સવાળા ખાતાઓની સંખ્યા (લાખમાં)
		ગ્રામીણ	શહેરી	કુલ			
૧	સાર્વજનિક બેંકો	૫૩૭.૬૧	૪૫૫.૪૩	૯૯૩.૦૪	૯૧૯.૨૯	૮૩૦૧૧૦.૭૪	૬૫૯૭૬
૨	ક્ષેત્રીય ગ્રામીણ બેંકો	૧૮૬.૬	૩૩.૨૧	૨૧૯.૮૧	૧૫૧.૦૨	૧૬૨૭૨૭.૦૪	૧૬૦.૩૯
૩	ખાનગી બેંકો	૩૨.૪૨	૨૦.૩૨	૫૨.૭૫	૪૬.૦૫	૭૧૮૭૪.૭૭	૩૦.૩
	કુલ	૭૫૬.૬૩	૫૦૮.૯૬	૧૨૬૫.૬૦	૧૧૧૬.૩૬	૧૦૬૪૭૧૨.૫૫	૮૫૦.૪૫

ઉપરોક્ત ટેબલ પરથી કહી શકાય કે જનઘન યોજના થકી ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં ખુલેલ ખાતાઓની સંખ્યા પરથી ગ્રામીણ વિસ્તાર બેંકિંગ સર્વસમાવેશકતા વધતી જણાય છે.

૬. જનઘન યોજનાના પડકાર

સરકાર સામે જે તત્કાલ પડકાર છે તે એ કે ખાતાઓને ચાલુ રાખવા માટેની નાણાકીય જવાબદારી કેટલી છે અને ખાતાઓ સાથે જોડાયેલા વીમાની રકમને કેવી રીતે ગોઠવવી તે શોધી કાઢવાનો છે. નાણાકીય સમાવેશીકરણ યોજના હેઠળ ખોલવામાં આવેલા ૧૮૦ મિલિયન બેંક ખાતાઓ પૈકી મોટાભાગના ડોરમેન્ટ રહ્યા હતા અથવા તો એક વાર ખોલ્યા પછી એનો કોઈ ઉપયોગ જ કર્યો ન હતો. આરબીઆઈએ પણ નોંધ કરી હતી કે ખાતા ખોલાવ્યા પછી ટ્રાન્ઝેક્શનનો ફલો તો સ્થિર જ રહ્યો હતો. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો બેંકિંગ ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર દ્વારા જે લક્ષ્યાંક મૂકવામાં આવ્યો હતો તે પૂરો કરી શકાયો ન હતો. એક બેંકે ગણતરી કરીને કહ્યું હતું કે એક ખાતાને ચાલુ રાખવા માટે તેમને ૫૦,૦૦૦ રૂ. ખર્ચવા પડે છે. પરંતુ એક અન્ય નિષ્ણાત કે જેમણે બેંકિંગ કોરસપોન્ડન્ટ મોડેલ ઈકોનોમિક અંગે કામ કર્યું હતું તેમનું કહેવું હતું કે ઓછામાં ઓછું ૧૫,૦૦૦ કે ૨૦,૦૦૦ નો બેલેન્સ હોય તો જ બેંકો તેમના ખર્ચને પહોંચી શકે છે. પરંતુ લાખો લોકો કે જેઓ માંડ માંડ નજીવી રકમ બેંકમાં જમા કરાવશે તેમના થકી આ યોજનાને સફળ બનાવી શકાશે નહીં. આ યોજનામાં જે ઓવરડ્રાફ્ટની વાત કરવામાં આવી છે તો એમાં પણ સમસ્યા એ છે કે એ માટેનું ભંડોળ ક્યાંથી આવશે? કેટલાંક એવા પણ અહેવાલો મળ્યા હતા કે નાબાર્ડમાંથી પૈસા લઈને ભંડોળ ઊભું કરવામાં આવશે. પરંતુ જો એકવાર આ સુવિધા શરૂ થઈ ગઈ ત્યાર પછી એ રકમ પણ પૂરતી નહીં હોય. જો ૭૫ મિલિયન ખાતા હોય અને દરેકના રૂ. ૫૦૦૦ ની સુવિધા આપવામાં આવે તો પણ રૂ. ૩૭,૫૦૦ કરોડની જરૂર પડશે. એમ માની લઈએ કે એનાથી ૨૦-૨૫ ટકાનો જોખમ હોય તો પણ લઘુત્તમ ૭૦૦૦ કરોડનું નુકશાન થશે.)

૭. ઉપસંહાર

વડાપ્રધાન જનઘન યોજનાના ઉપરોક્ત પ્રશ્નો હોવા છતાં જનઘન યોજના ગરીબી સામેની લડાઈમાં મહત્વની સાબિત પુરવાર થશે. આર્થિક રીતે પછાત નાગરિકોના જીવનમાં સુરક્ષા મળશે. ગરીબ લોકોની કમાણી બેંકોમાં આવવાથી સુરક્ષિત રહેશે. આ યોજનાથી મહિલાઓના આર્થિક સશક્તીકરણને પ્રોત્સાહન મળશે. ટૂંકમાં કહી શકાય કે દેશમાં આર્થિક અપૃથ્યતાનો અંત આવશે.

સંદર્ભ

૧. યોજના, ઓક્ટોબર - ૨૦૧૪
૨. www.gujaratsamachar.com
૩. www.sandesh.com
૪. www.en.wikipedia.org
૫. www.pmjdy.gov.in
૬. www.jandhanyojana.net